

BESSENYEI SÁNDOR SZERELME.

I.

Milton nagy művének magyar tolmácsával, Bessenyei Sándorral mostohábban bánt el az utókor, mint érdemelte. Kétségtelen ugyan, hogy *Az elveszett és visszanyert paradicsom* prózai fordítása nyelv és előadás művészete szempontjából mögötte marad a kor kiválóbb szépprózai alkotásainak, de azért érdemei is vannak, melyeket egyszerűen hallgatással mellőznünk nem szabad. Egyebeket nem említve, már az a körülmény is tiszteletet biztosít Bessenyei számára, hogy az ő munkája révén tanulták ismerni őseink hosszú ideig a világirodalom egyik kitűnő epikai művét. A fordítás első megjelenése óta összesen négy kiadásban látott napvilágot, melyek egyikét Arany is forgatta s így Bessenyei műve, ha nem is külső szépségeivel, de az ismertetett mese és gondolatok révén legnagyobb epikusunkra is hatással volt. Különben pedig, mint egy olvasmányokban szűkölködő kor szellemi tápláléka, szintén hasznos szolgálatokat teljesített. Újabban azonban talán Toldy Ferencz, talán mások nyomán bizonyos lenézéssel¹ szokás beszélni Bessenyei vállalkozásáról, noha tudvalevő, hogy olyan jeles elmék, mint Horváth Ádám és Baróti Szabó Dávid sem tudtak megbirkózni az eredeti mű nehézségeivel; úgy hogy elfogadható és élvezhető fordítást úgyszólván csak napjainkban kaptunk Jánosi Gusztáv tollából. Baróti Szabó Dávid nem jutott tovább a hatodik éneknél, míg Horváth Ádám saját bevallása szerint mindössze 9—10 versszakig haladt.²

A kortársak méltányosabbak voltak Bessenyei iránt, mikor könyve megjelent. Mellőzve a szokásos s a fordításhoz csatolt üdvözlő költeményeket, (melyeknek egyikét Bielek László a híres piarista pap, másikat pedig egy N. S. jegy alatt rejtőzködő ismeretlen írta), csak galánthai gróf *Fekete* Jánosnak versére hivatkozunk, igazolásul, hogy a maga korában mennyivel többre becsülték írónk törekvő buzgalmét.

¹ Mely még a német nyelvű magyar irodalomtörténetekbe is átment. V. ö. Schwicker, *Geschichte der ungarischen Litteratur*, Leipzig, Verlag v. W. Friedrich, 1889. 243. l. »Die Übersetzung ist jedoch flache Prosa«.

² L. Kazinczy *F. Levelezése*, IV. 256. l.

Elméd magasságát nem szünöm csudálni
 S hogy a mit nem hiszel, arra is mersz szállni.
 Elhagyod messzire franczok fordítását,
 S bátrabb lépésekkel auctorod járását
 Követvén, oly helyes a magyarázása,
 Hogy nem látszik nyelvnek abban változása.
 Ha Milton felkelne százados sírjából,
 S magyar nyelv áradna támadott torkából —
 Jelesben Édenjét nem magyarázhatná,
 S ánglus poémáját csak így fordíthatná.¹

Fekete János grófról tudjuk, hogy művelt, a külföldi irodalomban járatos magyar volt, a kit széleskörű ismeretei feljogosítottak arra, hogy ítéletet mondjon a fordításról. Versében subjectívebb hangot használ a kelleténél, de az is bizonyos, hogy ez a kedvező vélemény egy szélesebb kör elismerésének kifejezése. Hasonló dicsérettel adózik a Magyar Merkurius is 1796 november 15-diki számában. Más tollal ír már Szemere Pál, a Kazinczy triászának tagja. Lasztóczról, 1815. január 17-dikéről keltezi levelét, melyben tudatja Kazinczyval, hogy »A debreczeni grammatikusok, az erdélyi nyelvmívelő társaság, ezek az antineologok, már illetve vannak, de nincs még egy, az, a kit a *Holmi* Czinkéje czítal, s a kinek stíljét s következően gondolkodása módját még Virágis szereti, — Bessenyei, Milton »Paradicsomai«-nak fordítójok. E könyvet asszonyom olvassa. Ez okból nem küldhetem tulajdon magát. Képzelheti Uram Bátyám! mely nehezemre esett Az olvasóhoz írt §-ait, ezeket a döllyffel hangzó sületlenségeket olvasni. Én jönak vélném a publikummal közölni, még pedig szóról-szóra, ígéről-igére.«²

Hogy ez a hang és az írásnak ez a módja nem tárgyilagos, az sokkal szembetűnőbb, hogysem külön kellene felhívni rá a figyelmet. Szemere mindenesetre jól tette volna, ha csakugyan egész terjedelmében közli a sületlenség csúfolt bevezetést, bár ez esetben sem került volna ki az elfogultság vádját, melylyel az itt következő idézetek olvasói őt bizonyára illetni fogják. Mert nézzük csak közelebbről, hogy mit ír Bessenyei a helytelenített sorokban! Terünk nem engedi, hogy az egész bevezetést közöljük, azért — meggyőző és bizonyító erejükben bizva — csupán a lényegre vonatkozó részeket iktatjuk ide:

»Minden erőmet, igyekezetemet arra fordítottam, — írja Bessenyei Sándor, — hogy Milont tisztán és érthetőképen tégyem elődbe, ugyanazért semmi új magyar szót sem teremtettem, sem pedig a franczia nyelvnek³ reguláihoz magamat nem szabtam;

¹ Főstrázsamester Bessenyei Sándor úrnak. L. Irod. tört. közlemények, 1901. 285. l.

² L. Kazinczy F. Levelezése, XII. 332. l.

³ Bessenyei Sándor tudniillik francziából fordította Milont s nem az angol eredetiből.

hanem csupán csak a magyar nyelv természetét vettem regulául; főczélom volt az, hogy azt meg ne fertézzem, vagy erőltessem. Érzem is magamban, hogy ezen fordításban született nyelvemnek nyakát nem szegtem. Ugyanazért, ha a szószerént való fordítást keresed, a francziában a magyar Miltont meg nem találod; vagy ha megleled is, csak ott, a hol a két nyelv természete egymással nem ellenkezik.«¹

Egy másik helyen a fordítás keletkezéséről szólva így folytatja a bevezetésül írt tájékoztatót: »Midőn a szőke Tisza szigetes kebelében² Milton fordításában hevültem, megkérdeztem barátságosan Múzsámat, hogy mit szól ehhez a szándékomhoz, hogy én egy ánglus Múzsával atyafiságos szövetséget akarok vétetni, s képzeldésit, gondolatit magyar köntösbe öltöztetni? lehet-e ez a bátor vakmerőségem vagy nem? Felele Múzsám: Ha Miltonnal, mint poeta verset akarsz futni, vele nem érsz, mert — olyan mint ő, érzed, hogy nem vagy — de ha mint philosophus tisztelettel kíséred, mint a gyermek atyja után hogy szokott indulni, így gondolatit magyarázhatod;... Légy hát bátor és vigasztald magad azzal, hogy a magyar litteraturának felsegélésében izzadozó nemes lelkek töled ezt a szent vakmerőséget jó néven vészik és eshetett hibáidat vagy megjobbítják vagy elhallgatják.«

Így jelent meg Milton magyarul, — írja odább, — melyet hiba nélkül igyekezett adni, de ha czélját el nem érte (mert hol az az ember, a ki tökéletes munkát tehessen?), vigasztalja magát az olvasó azzal, hogy e hibák csak a köntöst illetik. Azután vállalkozása jogosultságát hangoztatja. Azt mondja erre nézve, hogy kötelességünk nevelésünk gyümölcsét a haza javára fordítani, s miután főleg a nyelv és tudományok művelése az a tér, melyen leginkább hátramaradtunk s a mely által egy nemzet leginkább emelhető: igyekezzünk e téren is használni a köznek.

Ha nem tudunk eredeti műveket írni, fordítsuk más nemzetbeli nagy lelkek munkáit. Szóval dolgozzunk és ne rejtjük véka alá talentumainkat, még ha kicsinyek is azok. Hiszen kis szikrából is támad néha nagy tűz! Ki tudja, — mondja ő — hogy e gyenge fordítás nem lesz-e indítéka valamikor egy tökéletesebb műnek. Nem negédes dölyfösség, dicsőségre való vágyódás, avagy hiúság serkentette e fordítás közzétételére, hanem az az indulat, mely embertársainkkal jót tenni ösztönöz.

Ime a kárhoztatott paragraphusok! Bizonyára nehéz bennük megtalálni a Szemerétől említett dölyföt és sületlenséget, melyekkel ellenkezőleg az idézett sorok írójuk szerény, de azért önrzertes, józan okossággal telt és hazafias gondolkozásáról tanuskodnak.

¹ L. Elveszett Paraditsom, Milton által. Fordította Francziából Besseneyei Sándor cs. és kir. lovaskapitány. Első darab. I—VIII. könyv. Kassán, 1796. Az olvasóhoz.

² Kilincz nevű szigetet érti Szabolcs megyében.

Ellenben ha az izléséről híres, de drákói szigorú Szemere elfogultságának okát keresnök, hamarosan ráakadnánk abban a viszálkodásban, mely a Kazinczy követői és a Bessenyei Sándorral sok tekintetben együttérző debreczeni kör között folyt.

Azok között, a kik a szóban forgó fordításról írtak — Ballagin kívül — *Beöthy* Zsolt a legigazságosabb Bessenyeivel szemben. A szépprózai elbeszélés történetében elég részletesen foglalkozik vele s bár ő sem dicséri agyon, de legalább méltányolja a derék testőr író buzgolkodását. Azt írja művében, hogy a mit az olvasóhoz intézett bevezető sorok ígérnek, nagyrészt csak azt nyújtja a könyv: a lelkes naturalista igyekezetét. »Néhol kivillan belőle valami természetes erő: egy-egy eredeti szép szó ad némi nyomosságot és színt a gondolat képének; de az örökös ingadozásban, szabatlanságban, körülírogatásban általán mégis halavány marad az.« Így *Beöthy*. Milyen ridegen hangzik ezzel szemben *Toldy* Ferencznek A magyar költészet történetében olvasható kritikája, mely szerint a fordítás nemcsak nem hű, de még csak nem is sejteti azt a fenséget, méltóságot, tömörséget és erőt, mely az eredetit a világirodalom egyik főrangú művévé teszi.

Ez a szigorúság és az a körülmény, hogy csupán a fordítást, mint műalkotást s nem a testőrök kultúrmissióját vették tekintetbe, okozhatta, hogy irodalomtörténészeink nem nagyon törték magukat a Bessenyeire vonatkozó adatok után. Pedig felkutatásuk megérdemli a fáradságot, mert a testőrök működésének tüzetes ismertetése, összeköttetések szálainak felfejtése, egyéniségük rajza hálás feladat lenne és még mindig nem találta meg hivatott monographusát. Irodalmunk történetének buvárai azonban szívesebben foglalkoznak egyes műalkotások elemzésével, mint azon adatok felkutatásával, melyekből idővel az irodalmi arczképek kerekednének ki.

II.

Legrészletesebben eddig *Ballagi* Aladár rajzolta meg a Milton fordítójának képét A magyar királyi testőrség története című munkájában. Itt az 1872-ig ismeretes források csaknem teljesen ki vannak merítve, mindössze a Virág Benedekkel való összeköttetéséről nem történik említés. Valószínűleg erről is volt tudomása Ballaginak, csak nem tartotta annyira fontosnak, hogy külön emlékezzék meg róla. Az idevonatkozó adat egy levéltöredék, melyet Virág Benedek a *Bessenyei Györgynek emlékezete*¹ című verséhez csatolt jegyzetben közöl. Azt írja itt, hogy Bessenyei Györgyöt nem ismerte személyesen, de olvassgatta könyveit (s kezdte jobban szeretni nyelvünket), kivált miután Bessenyei Sándor, a kapitány azokból egy-két darabot küldött neki. A küldé-

¹ Poetai Munkák. Írta Virág Benedek. Pesten. Két könyv. Petróziai Trattner János Tamás betűivel és költségével. 1822. 210. l.

ményt kísérő levélből ezt a részletet idézi Virág: »Ki légy, mi légy, nem tudom... én. Azt, a kívül levelezek *te*-zem, mint az Istent... Kell-e veled superlativusban beszélni... piszkálad-e szemedet gyűrűs ujjal«... (azzal t. i. nem törődöm).

Ez az első sorban Bessenyei egyéniségére jellemző töredék, mint a Virággal való összeköttetés bizonyítéka is érdekes. Hasonló okból becses az alább közölt levelek közül az, melyet akkor írt B. S., mikor öcscse munkájával, a *Hunyadi László* című tragédiával kedveskedett Radvánszky Jánosnak.

Úgy látszik a fordító és verselő munkásságon kívül arra is jutott ideje és azzal is törődött, hogy az újabb irodalmi alkotásokat, főképpen természetszerűleg a testőr írókét minél szélesebb körben ismertté tegye. Ilyenféle szerepére emlékeztet az alábbi levelek közül kettőben is említett katalogus is, mely alatt aligha közönséges jegyzéket kell érteni, hanem valószínűleg valami tiltott könyvet, mert különben nem jegyezné meg a hozzácsatolt levél utóiratában, hogy »Az ígért catalogussal alázatosan udvarolni kívántam, *tudom jól, hogy az Úr engemet kimélni fog és kitűl nyerte, magában tartja.*«

Radvánszky János, a kihez Bessenyei így írt, a XVIII-dik század második felének érdemesebb férfiai közé tartozott. Tanult és olvasni szerető ember volt, a ki alkalomadtán maga is tollat fogott, de főleg irodalompartolása és a korabeli írókkal való barátsága révén nevezetes. Állására nézve Zólyom vármegyének alispánja és követe, a ki a protestáns egyház ez időbeli mozgalmában is tevékeny részt vett s mint királyi tanácsos és arany-sarkantyus vitéz halt meg 1815-ben. Előkelő szelleme és vonzó egyénisége sok ember előtt tehette kedvelté, mert számos jel mutatja, hogy radványi vendégszerető háza találkozó helye volt a korabeli irodalmi és társadalmi kitűnőségeknek. Széleskörű ismerettségének és összeköttetéseinek legvilágosabb bizonyítéka kiterjedt levelezése, melyből az irodalmi vonatkozású íratokat éppen mostanában rendezti sajtó alá e sorok írója.

Említett levelezés tanúsága szerint a radványi várkastély gyakrabban volt színhelye nagyobb összejöveteleknek, nemesi mulatozásoknak, melyeken az összejövetelekre alkalmat adó vadászat, táncz vagy egyéb szórakozások mellett a politika és irodalom is szóba kerültek. Elég biztosítéka volt ennek a résztvevők értéke-sebb egyénisége. Kazinczyról meg gróf Teleki Józsefről, Prónay Lászlóról, Barcsayról és Bessenyei Sándorról például bajos dolog feltenni, hogy a muzsikán, jó boron és a konyha kitűnő voltán kívül egyébről ne beszéltek volna. Ezen az alapon következtetve talán nem csalódunk, mikor ezekben az összejövetelekben többet látunk az ez időbeli hangos, de többnyire tartalmatlan nemesi mulatságoknál. Nem hiányoztak a radványi összejövetelekről természetesen a környék szép asszonyai és leányai sem, úgy hogy méltán írhatta erre czélozva az öreg *Orczy* Lőrincz:

Híres a szép nemről Besztercze vidéke,
Szőke nemzetségnek ott vagyon a fészke,
Csinos gyermekeket szül Garam melléke,
Hajdant¹ mulatságnak *Radvány* vala széke.²

Egy ilyen radványi mulatságon ismerkedett meg Bessenyei Sándor 1771-ben viszonzatlan szerelmének tárgyával: *Prileszky Eszterrel*. Az alábbi levelek nagy része erre a viszonyra vonatkozik. Hogy miféle alkalomból jöttek össze ezuttal a vendégek, arra nézve biztosat nem tudunk. Bessenyei Barcsay Ábrahám társaságában jött le Bécsből egy pár napra Radvánszky Jánosékhoz, a kik a tőlük megszokott szíveséggel fogadták a fiatal vendégeket. A környék urai is örömmel látták őket, s a radványi vendéglátók engedelmével R. János rokona Radvánszky György is rendezett tiszteletükre néha vidám lakomákat. Hogy ilyenkor aztán ősi szokás szerint nem hiányzott semmi a mi szem s szájnak ingere, azt éppen Bessenyei példájából látjuk, a ki még később is szájában érzi az elfogyasztott pisztráng és levelen-sült ízét.³

Meddig mulattak testőreink Radványban, arra nézve nincsenek határozott adataink. Nem valószínű, hogy sokáig, mert a katonai szolgálat — fontosabb ok nélkül — nem engedett meg hosszabb ideig tartó szabadságot. Másfél, esetleg két hétig tarthatott a kirándulás, melynek ihlető és átalakító hatása Barcsay költészetére és Bessenyei életére egyaránt kimutatható. De míg az elegáns poétának nevezett Barcsay, kit a háziasszony⁴ bája és kelleme bűvölt le, — mindvégig megmaradt a köteles tisztelet határainál, addig barátja már igazán rab lett, mint a költő mondaná, két szép szem sugárinál. Barcsay versekben adott hódolatának kifejezést Radvánszkykné iránt, a kinek — fiatal asszony lévén — hízelt az udvarlás e módja, de különösebb jelentőséget nem tulajdonított neki. Mégis később, a mikor nyomtatásban is megjelentek e versek, bizonyos körökben némi félreértésre adtak alkalmat. Így Kazinczy is kifogásolta bizalmas hangjukat,⁵ pedig tulajdonképpen semmiféle rosszabb hátterük nem volt s lényegükben nem egyebek, mint egy költői lélek tiszta vonzalmának pajkosabb kifejezései. Költőjük is céloz erre, mikor azt mondja:

Bármit irtam légyen, tudom a tisztelet
Híven maradt mindég nyájas tréfa mellett,

Míg Barcsay a szép háziasszonyt mulattatta szellemének kin-

¹ Így.

² Két nagyságos elmének költeményes szüleményei, Pozsony. 1789. 157. l.

³ L. a 3. sz. levél utóiratát.

⁴ Sz. Prónay Éva.

⁵ Meg nem bocsáthatni neki, — írja K. — hogy »egy tiszta erkölcsű Matronát az ötlet nem ismerő világ előtt meg nem érdemlett gyanuba hozá. Ilyen a katonai Leichtsinn.« L. Kazinczy F. Levelezése, IX. 390. l.

cseivel, azalatt Bessenyei Sándor az egyik Prileszky kisasszony kegyeibe iparkodott bejutni. Berkeszi István Krisztinának írja a leány keresztnevét,¹ de valószínűbb, hogy Eszternek hívták. A Krisztina névre ugyanis semmiféle adatunk nincs, míg a másik elnevezés igazolható. Az alább közölt levelekben tudniillik a leány otthonául, a trencsén megyei Podhragy község van megjelölve; Nagy Iván szerint itt Prileszky Elek lakott, a kiről azt tudjuk, hogy 1721-ben Jenában tanult s mikor tanulmányai végeztével visszatért hazájába: feleségül vette Radvánszky Erzsébetet. Ennek a Prileszky Eleknek az unokáját, Esztert kell a levelekben említett Prileszky kisasszony alatt értenünk. Igazolja ezt a feltevést Bessenyeinek egy megjegyzése is, mely szerint Radvánszky Jánost atyafiságos kötelék fűzte a leányhoz; továbbá az a körülmény, hogy az a Rosics nevű generális, a kit Barcsay a kisasszony udvarlóí között emleget,² később Prileszky Eszter férjeként szerepel Nagy Iván családtörténeti munkájában. Egész határozottan mondhatjuk ezek alapján, hogy a leányt, kit Bessenyei Sándor szeretett, *Prileszky Eszternek* hívták.

Hogy milyen idős volt, szép volt-e, szegény-e vagy gazdag, szóval, hogy milyen tiszto és belső tulajdonságokkal áldotta meg a természet, arra nézve a báró Radvánszkyak radványi levéltárában nem maradtak ránk feljegyzések, vagy legalább eddig még nem kerültek elő. Udvarlóí nagy számából és Bessenyei leveleiből következtetve, feltehető, hogy szép volt, fiatal és művelt, de ingtag és határozatlan, mint a legtöbb középsorsú úrileány, a kit a szellemi és anyagi javak fordított arányában bővelkedő kérők ostromolnak. Bessenyei nagyon szerette. Harmincz éves volt már, sokáig élt a nyugatnak egyik inkább fényéről, mint erkölcsösségéről híres központjában, alaposan ismerte az életet: férfias lelke tehát hozzáillő boldogságra vágyott. Szép ember volt, a kinek külseje nemes bensőt takart, mely tisztaságának himporát a világváros romlottsága közepette is megőrizte. Igazi férfi-ideál. Egészséges testben, ép lélek birtokosa; nyílt, szokimondó, becsületes és egyenes szívű, de szerelem dolgában szemérmes, könnyenhivő, érzékeny, egy kicsit rövidlátó és talán — egy kissé naiv. Ezeknek a lelki tulajdonságoknak megfelelően viselkedik a leánynyal szemben is. Mikor tudatára ébred szerelmének, siet közölni érzéseit Eszterrel. Nem kertel, nem tapogatózik, hanem becsületes őszinteséggel megmondja neki, hogy szereti férfias szíve egész melegével s ha nincs kifogása ellene, feleségévé és ha Isten így úgy akarja, boldoggá teszi. Így a férfi. És mit tesz erre a leány? A mit minden leány tenne az ő helyében. Az örökasszonyi természet Prileszky Eszterben sem tagadta meg magát. Nem utasítja vissza az ajánlatot. Nem biztatja, de nem is fosztja meg minden reménytől szerelmes

¹ V. ö. Kisfaludy-Társ. Évlapjai, 1887. 225. 262. 1.

² L. Kisfaludy-Társ. Évlapjai, 1887. 258. 1.

lovagját. Egyszerűen azt feleli, hogy a dolog olyan lévén, melyet másokkal is közölni kell, ne kívánjon tőle szóbeli rezolúciót Besse-nyei, hanem ha ír, majd ő is tudatja szándékát. Később látni fog-juk, hogy mennyire váltotta be ígérétét.

Sándorunk nehéz szívvel bár, de megnyugszik e válaszban s azzal vigasztalja magát, hogy: vett ő észre a kisasszonyban oly nemes szemérmességet, hogy később lett volna akármit is elkövetni, mintsem szemébe szeretetét vagy hidegségét mutatni.¹

A radványi vig napok után sok aggodalommal és kevés reménynyel terhelve tér vissza a szerelmes hadnagy Bécsbe. A ked-ves emlékek hatása alatt hálálkodva ír innen Radvánszky Jánosnak mindjárt megérkezése után. Levelében nem említi szerelmét, csak körülírva. Jól esik visszaemlékeznie — úgymond — az együtt töltött időre, de ha sokáig gondolkozik az átélt napokon, azt mondja benne egy kemény szó: Fuss ki Callipso szigetéből, mert nemcsak Venus ártalmas gyermekével, hanem Pallas is, a kinek ellent soha nem állhatsz, veszedelmedre összeesküdtek. Még egyszer köszöni a vett jókat s biztosítja Radvánszky Jánost, hogy senki jobban nem tiszteli és szereti, mint »a kétségbe csaknem fuldokló szegény gárdaszolgája: Bessenyei Sándor«.

Ez időtáiban írt imádottjának is a szerelmes testőr. Előbb-e, utóbb-e, biztosan nem tudjuk, mert az idézett záradék végéről hiányzik a dátum. Levelének foglalata körülbelül ugyanaz, a mit szóval is elmondott már a leánynak. Akkor azonban valószínűleg férfiasabban hangzott. Erzékeny reflexióktól átszőtt mondataiban újból kifejezést ad mélységes szerelmének, melyről hiszi, hogy bol-doggá tenné kedvesét. Szerencsésnek érezné magát, — írja, — ha valamely nála esedező nemes hűséget megjutalmazhatna, de ő meg van fosztva az örömtől, mely a kisasszonynak hatalmában van. Vajjon remélheti-e annak benne való teljesedését? Kéri, hogy ne kételkedjék hűségében, mely ha egyebet nem, de hitelt minden-esetre érdemel. Ne mellőzzön külső tekintetekért oly szívet, mely legnagyobb szerencsének azt tartaná, ha imádottja szerelmét elnyer-hetné. Bocsássa meg a levélben foglaltak által tanúsított merészsé- get s ha teheti, ne foszssa meg minden reménytől.

Ezt a levelet 1771 október 15-dikén küldte el Bessenyei Sándor Bécsből. Megkapta-e, olvasta-e Prileszky Eszter: biztosan nem tudjuk. Annyi bizonyos, hogy a testőr nem kapott választ soraira, noha mint láttuk, a leány annak idején megígérte neki, hogy közölni fogja vele elhatározását. Szegény Bessenyei egy ideig csak várta a feleletet, de mikor látta, hogy nem jön, radványi házigazdájához fordul vigaszért és felvilágosításért. Bocsánatot kér, hogy már másodszer alkalmatlankodik, de ismerve Radvánszky Jánosnak hozzá érdeme felett tanúsított jóindulatát, reméli, hogy nem fog elutasíttatni. Már nem titkolja szerelmét, ellenkezőleg meg-

¹ L. alább az egyik — R. J.-hoz intézett — levélben. (4. sz.)

jegyzi, hogy a mit Radványból eljöttekor meg nem mondhatott, most közli. Azután elmondja, hogy hogyan tárta fel szívét Prileszky kisasszony előtt *élőszóval* és hogy az mit felelt neki. Azt is tudatja, hogy Bécsbe érve, azonnal írt a leánynak, de nem úgy festette levelét, »mint a világi szerelmesek, a kik szint inkább, mint való-ságot szoktak keresni, hanem mint egy józan gondolkodású férfinak kötelessége az ilyes állapotba gondolkozni«. Választ ez ideig nem kapott. Menteni iparkodik a hallgatást, de mégis nagyon kéri jóakaró barátját, hogy visszagondolva a saját fiatal korára lehetőleg szabadítsa meg őt a kínzó kétségektől. Hiszen neki — úgy-mond — mind okossága, mind pedig az atyafiság jussa szerint tudnia kell és tán tudja is, hogy mire hajlik a kisasszony. Irja meg neki a maga vélekedését őszintén, hogy tudhassa: elvesse-e reményét vagy sem. Ha el kell vetnie a reményt, abban is megnyugszik, csak bizonyosat tudjon. Majd keres és valószínűleg talál is vigasztalást abban a kütfőben, a honnan származik mind a jó, mind a gonosz.

Ezzel a méla akkorddal végződik a levél, melyet majdnem három héttel az előbbi után írt ugyancsak Bécsből: 1771 november 4-dikén. Radvánszky János válaszában csak a fogalmazata maradt ránk. Örömeinek ad benne kifejezést, hogy ifjú barátja bizalommal fordult hozzá s kéri, hogy tartsa meg továbbra is jó emlékezetében. Tudatja, hogy »azon tudvalévő úri személy« egy időre hazájába tért vissza, egyszersmind ajánlja, hogy Bessenyei is ránduljon ki oda, »lévén mostanság úgyis az őszi vadászatnak az ideje«; egyébként pedig nagy örömeire szolgál, ha ifjú barátja céljainak eszköze lehet. Mielőtt ezek a sorok Bécsbe érkeztek volna, a türelmetlen, de mégis tűrő szerelmes 1771 november 5-én megismétlé a leányhoz intézett kérést. Stílusa naív változatosságára vall, hogy míg az első levélben nagyságos kisasszonynak szólítja Prileszky Esztert, itt a méltóságos és nagyságos czímezést felváltva használja. Szelid szemrehányással kezdi. Azt hitte, — írja, — hogy a mit búcsúzaskor személyesen ki nem vihetett, elválásuk után levelével elérheti. Csalódott azonban, mert íme sorai válasz nélkül maradtak. Bánat és keserűség fogja el szívét, ha rágondol, hogy a kisasszony, ki kegyességéről és jó erkölcséről épp olyan híres, mint neveléséről: egy alázatos hívét megvetéssel sujtja azért, mert érzelmeit feltárni merészelte. Bizonyára a legbűnösebb embernek fogja őt tartani ezek után a kisasszony, mert megvallja, hogy tiszteletéről és szerelméről lemondani sohasem fog. Mit tehet ő arról, hogy érzékeny szívet formált benne a természet! Nem szokhatik el önmagától s a keblében égő tüzet el nem fojthatja! Különben hiába is volna ez, mert az okosság, a mely bennünk halandókban igazán vezérlő kalauz, azt mondja neki: »Szeresd azt a jó erkölcsű, nemes születésű szépséget, mert ha a virtust nem szereted, idétlen fajzatja lészesz a természetnek«. Mennyire szeretné, ha e pillanatban lelkébe láthatna a kisasszony, legalább bizonyosságot szerezne

ama tiszta érzelemről, mely szívét betölti s akkor bizonyára nem tagadná meg tőle boldogító kegyeit. Nagyon kéri, szabadítsa ki e kétségből s ha nem is szeretetből (hiszen azt úgy sem reméli már), legalább szánakozásból írjon vigasztalást egy oly hívének, a ki a halálnál is keservesebb kinnak tartaná, ha a kisasszonytól örökre megvettetnék. Vagy két héttel azután, hogy e sorokat elküldötte, kapta meg Radvánszky János figyelmeztetését, hogy a leány már nincsen Zólyomban. A hallgatás egyik oka tehát talán az volt, hogy a levelek nem jutottak el rendeltetési helyükre. A választ izgatottan váró ifjú pedig tovább is ontotta a szerelmi vallomásokat s átkozta a sorsot, mely ilyen kegyetlenül bánik vele. 1771. november 19-dikén újból Radvánszky Jánoshoz fordul és sűrű mentegetődzések között kéri, hogy ha Zólyomba utasított levelei még mindig a besztercei postamesternél hevernének, legyen szíves azokat továbbítani. Azt is tudatja, hogy egymás után már három levelet küldött Zólyomba, míg egy negyediket Podhagyára, a hol az imádott ekkor tartózkodott. Radvánszky János válaszában azon részére, mely a leány meglátogatását ajánlja, szintén reflektál, de farsang előtt lehetetlennek mondja, s akkor is csak úgy véli lehetségesnek, ha a kisasszony addig »kegyelmének valami szikrácskáját« érezteti vele.

Prileszky Eszter pedig ezután sem nagyon éreztette vonzalmát Bessenyei iránt, hanem hallgatott mélységesen, titokzatosan és — mondjuk ki — bosszantóan. Mi lehetett az oka ennek a ropant csúrés-csavarásnak, azt maig is homály fedi. Tudjuk, hogy más kérői is voltak a leánynak, de ez nem menti, legfeljebb magyarázza kegyetlen eljárását. Ha nem tudott választani a gazdag és előkelő, de öreg — s a szegény, de ifjú és eszes kérő között, legalább vett volna annyi fáradságot magának, hogy valami okát adja ennek a hosszantartó és formailag sem kifogástalan várakoztatásnak. Mert így, ha drasztikusan akarnók magunkat kifejezni, azt kellene mondanunk, hogy egyszerűen az orránál fogva vezette Bessenyeit.

A gárdánál és a hadseregnél Bécsben szolgáló magyar tisztek között ezalatt nagy a méltatlankodás. Úgy látszik, nem volt titok előttük társuknak ez a szerencsétlen szerelme, melyről Barcsay Ábrahám is többször megemlékezik Radvánszky Jánossal váltott leveleiben. Lehetetlen, hogy ne bántotta volna őket derék barátjuk lehangoltsága és bánata, mely bizonyára testileg is megviselte az érzékeny lelkű embert. Oh, a kik ismerték barátjuk külső és belső kiválóságait nem értették és nem is érthették a leány vonakodását s miután érdeklődésüket senki sem tudta alkalmas magyarázattal kielégíteni, Barcsay végre Radványba fordult felvilágosításért. »Édes Jánosom! — írja Pyladesének — mivel már örökös békesség akar lenni, ird meg nekem: a Prileszky kisasszony miért nem válaszol a mi jó barátunknak? Hidd el, hogy ilyen embert nehezen lehet találni, én pedig mind hazám és nemzetem javáért, mind pedig

a kisasszony világi gyönyörűségeiért és szerencséjeért szeretném, ha öszve lehetne őket forrasztani. Ezen dolognak kormányzását tehát reád bízom. Ha megérik, azután Platiné és Hellenbachné asszonyoméknak adjuk által pro dissertatione.«¹ Erre, sajnos, nem került sor. Lassanként Bessenyei is veszíteni kezdett reményéből, de hogy mit tegyen, azt maga sem tudta. Teljesen abba nem hagyhatta a dolgot, mert nem tudhatta, hogy mi az oka annak, hogy levelei válasz nélkül maradnak. Mint Radvánszky Jánosnak írja, a leányról nem tételezhet fel oly alacsony karaktert, hogy számos kérésére ne felelt volna vagy jót vagy rosszat; nem gondolhat tehát mást, minthogy valaki titkos úton elfogja a leveleket. Deczember hatodikán² végre döntő lépésre határozza el magát. Ír Radványba s a Radvánszky Jánosnak címzett borítékba beleteszi a Prileszky Eszternek szóló levelet is. A mellékelt levelt le sem pecsételi s felhatalmazza barátját annak elolvasására. Had' lássa belőle, hogy nincs ok válasz nélkül hagyására! Kéri barátját, hogy juttassa sorait a kisasszony kezeibe s tudassa majd, hogy micsoda effektusa volt. A felelet kevés ideig késett, de nem volt végleges és kielégítő. A tapasztalatokban gazdagabb jó barát intése szól benne, mikor figyelmezteti hadnagyunkat, hogy végső válaszát ne igen sűrűsse, mert *sokszor, a mit az ész meg nem orvosolhat, azt az idő helyre szokta hozni.*

Közben telt az idő. Már hónapok multak el a nevezetes radványi multság óta s Bessenyei még mindig nem tudott bizonyosat. Jó barátai kérdésekkel ostromolták és tanácsokkal szolgáltak neki, vigasztalták őt, sőt talán feledtetni is próbálták vele a dolgot. Belevonták irodalmi terveikbe és magukkal vitték mulatáságaikba, de mindez édes-keveset lendített bajtársuk szerelmi ügyén.

Barcsay, a ki valamivel idősebb volt,³ félig-meddig a közbenjáró szerepét játszotta Radvánszky Jánoshoz intézett leveleiben. 1771 deczember 17-én megint ír pataji kunyhójából s kéri, hogy segítsen boldoggá tenni közös barátjukat. Gúnyolódva jegyzi meg a másik két kérőről, hogy »Rothsitz német, ha úr is, Podmaniczkyt nem esmerem, ha gazdag is, de általában tót lehet. Bessenyei magyar és főnemzetből való, ha szintén a szerencse meg nem halmozta is. Minden jóvérű kisasszonynak így kell gondolkozni, ha azt akarják, hogy meg ne korcsosodjunk.«⁴ Sokat nem használt ez a közbenjárás, de mégis érdekes, mert mutatja, hogy mennyire becsülték a testőrök Bessenyei Sándort és mennyire szerették volna boldognak látni. A kínos bizonytalanság azonban csak tartott tovább is. Lassanként eltelt a deczember, beköszöntött az újesztendő s vele a farsang, de a forrón óhajtott megnyugvást ez sem

¹ 1771 nov. 27. Bécs. V. ö. Kisfaludy-Társ. Évlapjai, 1887. 257. l.

² 1771.

³ Legalább mindig »Sándor ücsém«-ről beszél.

⁴ L. Kisfaludy-Társ. Évlapjai, 1887. 258. l.

hozta meg Sándorunk számára. Levelei legalább éppen nem lelkének nyugalmáról beszélnek. Január közepén vagy végén Barcsay társaságában lerándul Radványba,¹ noha mint láttuk, előzőleg bizonyos feltételekhez kötötte farsangi látogatását. E feltételek teljesítéséről nincsenek adataink, de azért ne vessünk követ Bessenyeire: zaklatott szíve hajtotta. Radványban és Zólyomban, úgy tetszik, nem sokáig időzött. Bizonyára addig, míg vagy imádottjával találkozott, vagy míg egyáltalában tájékozódott függőben levő szerelmi ügyének állása felől. Ez a tájékozódás, mint későbbi leveleiből látjuk, nem lehetett kedvező reá nézve. Január legvégén tehát visszamegy Bécsbe. Barcsayval utazik, kivel több ismerősüket is meglátogatják és útközben Patajra is benéznek, hol az elegáns poétának valami kisebbfajta birtoka volt. Bessenyei mélyen el van merülve szívbéli nagy bánatában, míg barátja vidáman írja Radvánszky Jánosnak: »... ez elmúlt holnapnak harminczadik napjára ebédre Pataji remeteségembe Sándor öcsémmel szerencsésen megérkeztünk. Ő két nap itt mulatott, aztán Bécsbe lődult, a hol azt tartom, a fényes társaságban egészen elmerült.«²

Egy héttel azután, hogy ezt a levelet Barcsay írta, tehát 1772 február 14-én, a másik gárdista is felkeresi soraival Radvánszky Jánost. Mentegetődzik, hogy eddig nem adott magáról életjelt s biztosítja barátját, hogy igaz becslése és szeretete azért nem kisebbedett. Szívesen írna valamiféle ujságot, de nem tud. Bécs vígad. Az álarczos mulatságokat betiltották ugyan, de azért most is sokan hordanak álarczot, csakhogy belülről. Üdvözlétét küldve kéri, hogy vigasztalja továbbra is leveleivel őt, kinek úgy sem lehet már egyéb öröme, mint hogy a gondolkozó és nemes lelkektől kedveltessék.

Ez a levél fordulópontot jelez Bessenyei Sándor szerelmének történetében. Itthon tartózkodása idején (januárban), vagy később úgy látszik, megmondták neki, hogy ne számítson Prileszky Eszter kezére. Az ifjú fel is hagy a reménnyel s tudunkra többé nem keresi fel a leányt soraival. Radvánszky Jánost is ritkábban. Fájhatott neki a visszautasítás, melyet, mint minden szerelmes ember, indokolatlannak és igazágtalannak tartott. Keserűen mondja egy későbbi levelében — szerencsésebb vetélytársának korára czélozva: -- Igaz dolog, hogy a hadi sisak alatt őszült aggság, sokszor ha fejér paszomántos köntössel vagyon beboritva és megkeresztelve, a szemet annyira megvakíthatják, hogy mind a kellemetes hiúságnak, mind a józan erkölcsnek, mind az okosságnak engedni kell.³ Ugyanitt azt is megjegyzi, hogy nagyon szeretne »nézője lenni annak a comédiának«, melyet, hacsak lehetséges, nem is mulaszt

¹ Barcsay már előző év december 17-én engedelmet kért erre nézve Radvánszky Jánostól. V. ö. Kisfaludy-Társ. Évlapjai 1887. 258. l.

² 1772 febr. 7. L. Kisfaludy-Társ. Évlapjai, 1887. 260. l.

³ L. az alább közölt leveleket.

el, hogy saját szomorú példáján megtanulhassa: mi a különbség a tettetés és a józan erkölcs között.

Ez Bessenyeinek utolsóelőtti levele azok között, melyekben szerelméről szó van. Az utolsót e nemben — mely ránk maradt — 1772 április 3-áról keltezi. Már megnyugszik a változhatlanban, s még ő kéri barátját,¹ hogy ne csudálkozzék a történeteken, mert hogy volna az lehetséges a természetben, hogy egy görcsös vad körtefáról valaki császárkörtét szedhessen. A kisasszony úgy cselekedett, a hogyan jónak látta, legyen az ő akarata szerint. — Szerelmes lovagunk, mint látjuk, a maga részéről befejezettnek tekintette a dolgot. Látta, hogy nagy szerelme nem nyeri el megérdemelt és óhajtott bérét, — félreállt tehát az útból s reményevesztett, csalódásokban gazdag szívével elfordult a világ zajától. Nem törődött a további fejleményekkel, hanem megpróbálta feledni az illuziókat, melyeknek foszlányai, úgy lehet, később is gyakran feltűntek előtte az élet viharában. Aligha csalódunk, mikor azt hisszük, hogy ez a szerencsétlen szerelem volt egyik oka, a miért sohasem nősült. Hogy Prileszky Eszter hogyan fogta fel a Bessenyeivel való viszonyt, azt homály borítja. Lehet, hogy csak játszott a deli, fiatal testőrrel, a nélkül, hogy valami különösebb vonzalmat érzett volna iránta; lehet azonban — s Radvánszky János válaszai alapján ez a valószínűbb — hogy nem volt közönyös előtte Bessenyei Sándor, de talán családi, talán egyéb okok miatt mégis kénytelen volt elutasítani megtisztelő ajánlatát. Tény, hogy később Rosics tábornok felesége lett.²

Bécsben a testőrök között és egyéb körökben, hol a dologról tudtak, nagy felháborodást keltett B. S. szerelmének illetén vége. Radvánszky János még áprilisban tudatta Barcsay Ábrahámmal, hogy a leány mást választott, mire a bécsi jó barát élesen, de a maga darabosságában is jellemző szarkazmussal így felel: »Irod, hogy Prileszky kisasszony is alkuba vagyon egy ócskával; a sógorainknak, ha avult is a stíbleik, sikárlással megfényesítik, a szegény magyarnak pedig, ha viseltes a csizmája, megfejeletti vagy elveti. Jól tudtam én azt, hogy ő nagysága úgy fog bánni magával, azért egyebet nem mondhatok, hanem hogy tarka legyen a borjak . . . azért a magyar nemzet el nem vész!«³

Ilyen finaléval végződik Bessenyei Sándor szerelmének története.

Ránk, a XX. század higgadttabban szemlélő és ítélő fiaira kettős tanulsága van ennek a maga érzelgősségében is megkapó történetnek. Az egyik, hogy a sors és a leányok szeszélye könnyen változtatta már régebben is modern érdekházasságokká a szépen induló lovagregényeket; míg a másik, hogy a látszólag

¹ Radvánszky Jánost.

² Nagy Iván szerint első férjének halála után még kétszer ment férjhez.

³ 1772 április 15-én. L. Kisfaludy-Társ. Évlapjai, 1887. 262. l.

önkényesen alakuló irodalmi hajlamok is bírnak némi alappal az életviszonyokban.

Az elveszett paradicsom fordítására való czélzás, úgy hiszszük, kiolvasható e megjegyzésből.

III.

Bessenyei Sándor és Radvánszky János összeköttetésének 1772-től kezdve kevés nyoma van. Valószínű, hogy később is felkeresték egymást soraikkal, de Radványban aligha találkoztak többet. Bessenyeit bántotta kudarcza és bajosan vágyódott arra a helyre, hol a környezet — mint ő hitte — vesztett boldogságára emlékeztetett. Radvánszky János egy keltezés nélküli levélfogalmazatából tudjuk, hogy a két barát szeretettel gondolt egymásra később is, vágyott is a találkozásra, de arra nincs adatunk, hogy össze is jöttek.

Az »eset« után nem sokkal Bessenyei át akarta magát tétetni Albert herczeg seregébe. Barcsay és társai sajnálják, hogy nem hozzájuk megy, ¹ azt hitték, úgymond, most már semmi akadály nincsen előtte. ² Ettől kezdve keveset beszél a hír Bessenyei Sándorról. Tudjuk, hogy katonáskodott külföldön és itthon s szabad idejében verselgetett és Milton nagy munkájának fordításán dolgozott. Részt vett a XVIII. század kilenczvenes éveinek irodalmi mozgalmaiban, míg végre nyugalomba vonulva 1809 november 24-én meghalt. Laczka János szerint utolsó éveit szülőföldjén filozófusként tiszteltetve töltötte el. ³

Ballagi Aladár, a kinek nyomán ezt az adatot ideírtuk, a verseken s Milton-fordításon kívül még egy »*A magánosságról*« szülő munkáját is említi Bessenyeinek. Hozzáteszi azonban, hogy e mű irodalomtörténetünkben ismeretlen. Lappang vagy elveszett. Ez a megjegyzés indított bennünket az alább olvasható levelek közül az utolsónak közlésére. Nem egészen bizonyos, hogy Bessenyei Sándortól való, de nem is lehetetlen. A belső érven kívül, hogy tudniillik *e levél a magánosság apologiája*, külső valószínűség szempontjából sem teljesen hihetetlen a föltevés. Egy levélgyűjteményt magában foglaló kötetben közvetlen Bessenyei Sándornak levelei után foglal helyet és az aláírása is olyan, mintha a szóban forgó név rövidítése volna; mintha azt akarta volna írni: Bessenyeid, de csak ennyit írt: Bid.

Az írás jellege nem egyez ugyan minden tekintetben, de nem is annyira eltérő, hogy egy későbbi korból származónak fel ne lehetne venni. A fentebb ismertetett és feldolgozott levelek íra-

¹ Barcsay a Leopold toscanai herczeg nevét viselő 4. számú dragonyos ezredbe volt beosztva szolgálattételre.

² 1772. november 14. L. Barcsay Á. levelei Radvánszky Jánoshoz és nejéhez. Kísfaludy-Társ. Évlapjai, 1887. 267. l.

³ V. ö. Ballagi, *A m. kir. testőrség története*. Pest, 1872. 230. l.

tása és e között ugyanis, még a mi feltevésünk¹ szerint is, majdnem húsz év telt el. Arra alapítván természetesen következtetésünket, a mit Ballagi mond, a ki szerint Bessenyei A magánosságról szóló művét 1790-ben említi Bacsányinak.²

*

Az alább közzétett levelek külső viszonyaira vonatkozó tudnivalókat a következőkben foglaljuk össze: Valamennyi levél a báró Radvánszky-család zólyom-radványi levéltárában található; még pedig két negyedréte alakú 3. és 5. számokkal jelzett kötetben, melyek mindegyike Radvánszky III. Jánosnak 1754—1780-ig nagyrészt írókkal folytatott levelezését foglalja magában. A kötetek közül a 3. számú vöröses szürke papirkötésű, míg az 5. számú félbőr-kötésű barnásszürke papir borítékkal. Előbbi kötetben van Bessenyei Sándornak két levele és Radvánszky János két válaszá-
nak fogalmazata; az ötös számú kötetben a többi itt következő iratok.

¹ Feltevésünknek csupán a levélben említett nótáriusság mond ellent, hogy ezt miképp értsük, arra a jövőben előkerülő adatok hivatvák világot vetni.

² L. Ballagi, idézett műve, 239. l.

BAROS GYULA.

